

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Morfologiczne przemiany śródmieścia Katowic

Author: Marta Chmielewska

Citation style: Chmielewska Marta. (2011). Morfologiczne przemiany śródmieścia Katowic. "Acta Geographica Silesiana" (T. 1 specjalny (2011), s. 23-27)

Uznanie autorstwa - Bez utworów zależnych Polska - Ta licencja zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu zarówno w celach komercyjnych i niekomercyjnych, pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Marta Chmielewska

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec

MORFOLOGICZNE PRZEMIANY ŚRÓDMIEŚCIA KATOWIC

Chmielewska M. **Morphological changes of the city centre of Katowice.** In the paper the M.R.G. Conzen's method of plan analysis was applied. On the basis of these researches and morphological development of the city centre of Katowice its morphogenesis was presented. Next there were analysed morphological changes of its townscape which have been taking place there since the 13th Century. Causes of these changes and their main directions were explored. It was noticed that the main purpose of these changes is to adjust the townscape to current social, economical, political and administrative conditions. It was also ascertained that most of these changes are connected with the succession of function in the tertiary direction. Moreover the townscape was differentiated in respect of the frequency of occurred changes. As a result there were marked out areas mostly subjected to them – the area of former hammer pound, the market square and the area of railway station – so areas, which performed most important functions in all stages of the development of the city centre of Katowice.

Słowa kluczowe: Katowice, morfologia miasta, metoda Conzena

Zarys treści

W artykule przeprowadzono analizę planu miasta metodą M.R.G. Conzena. Na podstawie tych badań i znajomości dziejów morfologicznych śródmieścia Katowic przedstawiono jego strukturę morfogenetyczną, a następnie dokonano analizy przemian morfologicznych zachodzących w jego przestrzeni miejskiej od XIII do XXI w. Omówiono przyczyny tych przemian oraz główne kierunki, w których się one dokonują. Zauważono, że głównym celem przemian jest dostosowywanie przestrzeni do zmieniających się realiów społecznych, gospodarczych, administracyjnych i politycznych. Stwierdzono też, że większości przemian towarzyszy sukcesja funkcjonalna, głównie w kierunku szeroko pojętych funkcji usługowych. Zróżnicowano ponadto przestrzeń badanego obszaru pod względem częstości zachodzących przemian. W rezultacie wyznaczono obszary najbardziej na nie podatne – rejon dawnego stawu kuźniczego, rynku i dworca, a zatem obszary, które na każdym etapie rozwoju śródmieścia pełniły najistotniejsze funkcje.

WPROWADZENIE

Przemiany morfologiczne w przestrzeni miejskiej są jednym z przedmiotów badań morfologii miast – nauki o budowie wewnętrznej i zewnętrznej organizmu miejskiego oraz o genezie składających się na ten organizm części. Na przemiany morfologiczne składają się 3 procesy zachodzące w strukturze przestrzennej miasta: wypełnianie, uzupełnianie i przekształcanie. Proces wypełniania polega na zabudowywaniu istniejących w przestrzeni jednostek morfologicznych, bez zmiany ich pierwotnego rozplanowania. Proces uzupełniania ma charakter ekstensywny i polega głównie na tworzeniu nowych jednostek morfologicznych. Te dwa procesy mają charakter ilościowy i zachodzą aż do momentu zagospodarowania całej dostępnej przestrzeni. Następnie możliwe są już tylko zmiany jakościowe istniejących struktur, a więc ich przekształcanie, w celu stworzenia nowych, dostosowanych do aktualnych potrzeb form (KOTER, 1994).

W ujęciu morfologicznym przestrzeń miejska jest układem składającym się z jednostek strukturalnych, zróżnicowanych pod względem czasu powstania, typu zabudowy i rozplanowania. Przemiany morfologiczne tej przestrzeni mają charakter dynamiczny i zachodzą etapami od początku jej formowania się. Przestrzeń miejska ewoluuje pod wpływem wielu czynników, a poszczególne jej przeobrażenia nakładają się na siebie. Współczesny jej wygląd jest zatem wynikiem nawarstwiania się efektów przemian morfologicznych, które zachodziły na poszczególnych etapach jej rozwoju.

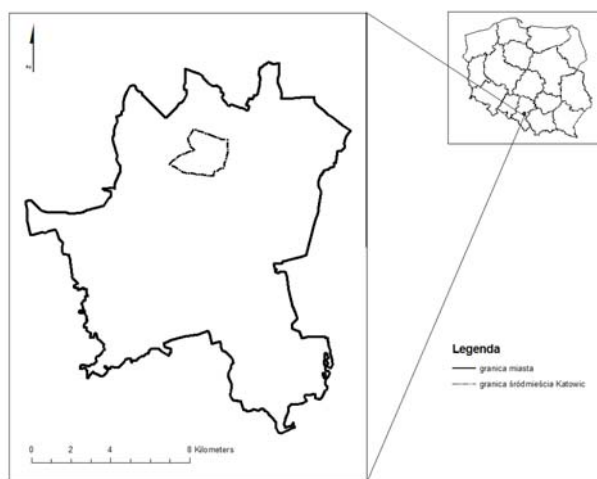
Przemiany morfologiczne są silnie skorelowane z przemianami funkcjonalnymi (CONZEN, 1960). Niejednokrotnie zachodzą one równocześnie lub jedno są wywoływane przez drugie. Wśród przemian funkcjonalnych wyróżnia się zjawiska: relokacji funkcji, a więc przemieszczenia danej funkcji w prze-

strzeni miejskiej, oraz sukcesji funkcjonalnej, czyli zastępowania jednych funkcji innymi (SŁODCZYK, 2003).

Katowice mają skomplikowaną budowę morfologiczną, która kształtowała się pod wpływem zmiennych czynników. Miasto to jest zlepkiem, składającym się z dzielnic, które uprzednio były samodzielnymi jednostkami osadniczymi. Szczególnym fragmentem miasta jest jego śródmieście, które ulegało przemianom częściej niż pozostałe jego jednostki, a głównym ich celem było dostosowanie przestrzeni miejskiej do aktualnie pełnionych przez Katowice funkcji. Również współcześnie śródmieście to czeka przebudowa, wynikająca z metropolitalnych aspiracji miasta i regionu. Celem artykułu jest wyznaczenie głównych kierunków przemian śródmieścia Katowic, oraz zróżnicowanie przestrzenne tej części miasta pod względem ich intensywności.

CHARAKTERYSTYKA OBSZARU BADAŃ

Obszarem badawczym jest śródmieście Katowic – miasta położonego na południu Polski, stolicy województwa śląskiego. Według podziału administracyjnego miasta na dzielnice, Śródmieście jest częścią zespołu dzielnic śródmiejskich i obejmuje obszar między ulicami Chorzowską i Rożdżeńską na północy, ulicami Dudy-Gracza, Graniczą i Sowińskiego na wschodzie, autostradą A4 na południu oraz linią kolejową i ulicą Grundmanna na zachodzie (rys. 1). Obszar ten w dużej mierze pokrywa się z pierwotnymi granicami miasta Katowice, przyjętymi w 1865r. wraz z uzyskaniem praw miejskich, w których znalazły się trzy historyczne osady – Kuźnica Bogucka, wieś Katowice i folwark Karbowa.

Rys. 1. Lokalizacja śródmieścia Katowic
Fig. 1. Location of the city centre of Katowice

METODY BADAWCZE I MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

W badaniach zastosowano metodę analizy planu miasta M.R.G. Conzena (1960), polegającą na obserwacji przemian w przestrzeni miejskiej na podstawie chronologicznie zestawionych planów miasta. Każdy plan miasta jest formą „stop-klatki” i stanowi zapis, z którego można odczytać stan zaawansowania zachodzących procesów morfologicznych. Badania te uzupełniono obserwacjami terenowymi i kwerendą literatury tematycznej.

Głównym źródłem informacji były archiwalne materiały kartograficzne uzyskane w Archiwum Państwowym w Katowicach oraz publikowane w monografiach. Uzyskane materiały zawężyły zakres czasowy badań, które zasadniczo powinny sięgać w przeszłość aż do początków kształtowania się osadnictwa na danym obszarze, zatem w przypadku Śródmieścia Katowic do końca XIV w. (pierwsza wzmianka o Kuźnicy Boguckiej). Dostępne archiwalne mapy pozwalają sięgnąć w przeszłość najdalej do I połowy XVII w. (mapa Hindenberga z 1636 r.), jednak na dokładniejszą analizę morfologiczną pozwalają dopiero mapy z XIX w., gdyż wtedy pojawiły się pierwsze monograficzne mapy wielkoskalowe Katowic (np. 1859 r.), a regularne plany tego miasta zaczęto wykonywać dopiero po uzyskaniu przez nie praw miejskich (1905 r., 1927 r., 1941 r., 1960 r.), (SZARANIEC, ZŁOTY, 2006, s. 90, 100, 102, 103, 106, 108).

STRUKTURA MORFOGENETYCZNA ŚRÓDMIEŚCIA KATOWIC

Współczesna struktura morfofenetyczna Śródmieścia Katowic (rys. 2.) jest wynikiem nakładania się form powstałych w różnych okresach czasu. Aby prawidłowo ją scharakteryzować, należy prześledzić dzieje morfologiczne badanego obszaru. Ze względu na ograniczone rozmiary tego artykułu, niemożliwy jest dokładny ich opis w tym miejscu, konieczne jest zatem odesłanie czytelnika do innych publikacji (SZARANIEC, 1980, s. 8-24, 88-90, ADAMCZYK, 1993, s. 7-29). Na podstawie analizy dziejów morfologicznych miasta, wyznaczono 5 etapów jego rozwoju morfologicznego:

- 1) okres przed nadaniem praw miejskich, o charakterze wiejskim, po którym ślady zostały praktycznie zatarte przez późniejsze planowe zagospodarowywanie, odzwierciedlającym się dziś głównie w przebiegu najstarszych szlaków komunikacyjnych;
- 2) okres, w którym Katowice były nowo powstałym miastem pruskim – lata 1865–1922 – powstawały wtedy pierwsze plany zagospodarowania, w myśl których zabudowano ściśle centrum współczesnego śródmieścia;
- 3) lata 1922-1939, w których Katowice były stolicą województwa w odrodzonej Polsce, a w którym nastąpiła rozbudowa Śródmieścia na południe od linii kolejowej i zagospodarowano całkowicie badany obszar;
- 4) lata 1945-1989 – okres rozwoju w warunkach socjalistycznych, w którym dokonano licznych zmian w obrębie rynku i północnej części Śródmieścia,
- 5) okres po 1990 roku, który rozpoczął się wraz z transformacją ustrojową i trwa do dziś.

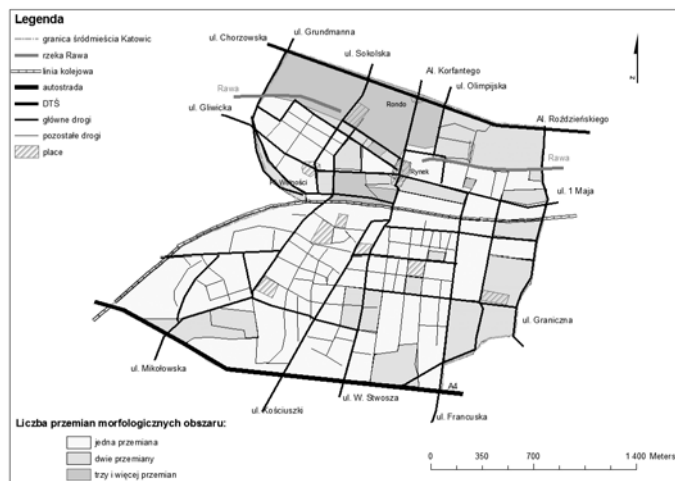
Rys. 2. Morfogeneza śródmieścia Katowic
Fig. 2. Morphogenesis of the city centre of Katowice

PRZEMIANY W PRZESTRZENI ŚRÓDMIEŚCIA KATOWIC

Przemiany morfologiczne w przestrzeni miejskiej śródmieścia Katowic dokonywały się pod wpływem zmiennych czynników środowiskowych, historyczno-politycznych i społeczno-gospodarczych. Pierwotne zagospodarowanie przestrzenne badanego obszaru (nie licząc naturalnego, jakie zastali tu pierwsi osadnicy) związane było z działalnością prowadzoną przez jego mieszkańców, czyli kuźnictwem i rolnictwem, które w dużej mierze zależne były od uwarunkowań środowiska przyrodniczego. Pierwsze przemiany dokonały się tu wraz z rozwojem hutnictwa, oraz w efekcie dążenia właścicieli i bogatszych mieszkańców Katowic do utworzenia tu miasta. Kolejne związane były z rosnącą rangą tego miasta, które stało się najpierw siedzibą władz gminy, potem powiatu, a wreszcie województwa i wymagało lokalizowania w nim licznych instytucji odpowiedniego szczebla. Podczas drugiej wojny światowej oraz po jej zakończeniu miały miejsce przekształcenia o genezie polityczno-ideologicznej (likwidacja synagogi przez Niemców, likwidacja poniemieckich śladów w PRL-u). Współcześnie zachodzące przemiany związane są wreszcie z ambicjami władz miasta, które dążą do przekształcenia go w nowoczesny ośrodek usługowy i kulturalny, załączek metropolii górnośląskiej.

W przestrzeni miejskiej śródmieścia Katowic wyróżnić można obszary, w których przemiany morfologiczno-funkcjonalne zachodziły częściej niż w pozostałych (rys. 3). Za najtrwalszy element mor-

fologiczny uznać należy szlaki komunikacyjne. Najstarsze z nich pochodzą co najmniej z XVIII w. i są zachowane do dziś praktycznie w nie zmienionym kształcie (nie licząc modernizacji). Również te wytyczane w późniejszych etapach są stosunkowo trwałe, przebudowie ulegały jedynie najważniejsze arterie, które najczęściej poszerzano aby zwiększyć ich przepustowość. Istotnym, trwałym elementem morfologii miasta jest linia kolejowa, która niezmiennie od połowy XIX w. dzieli Katowice na dwie części. Mniej trwałe okazały się linie wąskotorowe, które jeszcze w drugiej połowie XX w. występowały zwłaszcza w północnej części śródmieścia i zniknęły wraz z zanikiem funkcji przemysłowych. Śladem po kolei wąskotorowej we współczesnym krajobrazie miasta są stosunkowo nowe ul. M. Geppert-Mayer i ul. Grundmanna, które przebiegają dawną trasą tej kolejki.

Rys. 3. Częstość występowania przemian morfologicznych w śródmieściu Katowic.
Fig. 3. Frequency of morphological changes of the city centre of Katowice.

Przeważająca część przestrzeni miejskiej śródmieścia Katowic uległa w swojej historii tylko jednej przemianie (rys. 3), a przemiana ta związana była ze zmianą funkcji rolnej na którąś z funkcji miejskich: mieszkaniową, usługowo-handlową, administracyjną, rekreacyjną itp. Obszary, które uległy przemianie dwa razy były najczęściej zagospodarowywane w pierwszej kolejności po użytkowaniu rolnym pod nieużytki (hałdy czy wyrobiska), albo mają w swej historii epizod przemysłowy. Do tej grupy zaliczono też obszary, na których zaszła zmiana zabudowy z wiejskiej na miejską (w odróżnieniu od poprzedniej grupy, w której funkcje miejskie wchodziły na pola, łąki i lasy). Obszary najintensywniejszych przemian skoncentrowane są w północnej części śródmieścia Katowic, są to m. in.: teren dawnego stawu kuźniczego, rejon dworca i rynku.

Analizując omówione powyżej przemiany morfologiczne stwierdzić można, że większości z nich towarzyszyła sukcesja funkcjonalna. Jej dominującym kierunkiem było zastępowanie funkcji rolniczych i funkcji przemysłowych przez funkcje mieszkaniowe i szeroko rozumiane usługi. Sporadycznie miała miejsce sukcesja dwustopniowa – od funkcji rolnej, poprzez przemysłową do usługowej. Przyczyn takiego stanu dopatrywać należy się w charakterze omawianej dzielnicy, która od samego początku istnienia miasta kreowana była na ośrodek administracyjno-usługowy, w odróżnieniu od otaczających go terenów przemysłowych.

PODSUMOWANIE

Kluczem do zrozumienia teraźniejszości jest przeszłość. Znajomość struktury morfogenetycznej i przebiegu rozwoju danego obszaru pozwoliła na analizę morfologiczną zachodzących w nim przemian. W artykule omówiono najważniejsze przyczyny przemian morfologicznych oraz główne ich kierunki. Przedstawiono też przestrzenne zróżnicowanie obszaru pod względem częstości zachodzących przemian. Za najtrwalsze elementy morfologiczne uznano szlaki komunikacyjne, najmniej trwałymi okazały się tereny wykorzystywanego przemysłowego stawu. Głównym typem przemian była i jest sukcesja funkcjonalna głównie w kierunku szeroko pojętych funkcji usługowych.

LITERATURA

- Adamczyk S., (red.), 1993: Katowice informator, UM w Katowicach, Katowice.
- Conzen M.R.G., 1960: Alnwick, Northumberland. A Study in Townplan Analysis, The Institute of British Geographers, No 27.
- Koter M., 1994: Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast. W: Koter M., Tkocz J., 1994: Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce, Materiały konferencyjne, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń – Łódź, s.23-32.
- Słodczyk J., 2003: Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia, wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Szaraniec L., 1980: Osady i osiedla Katowic. Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Szaraniec L., Złoty A., 2006: Narodziny miasta Katowice. Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego, Katowice.